

Persa, Jacek T.

"Historia dentystyki w zarysie", Jerzy Supady, Łódź 2010 : [recenzja]

Medycyna Nowożytna 17/1, 261-269

2011

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Supady, *Historia dentystyki w zarysie*, Łódź 2010, ss. 300 (rec. J.T. Persa)

W 2010 r. ukazała się książka, którą z pewnością z zainteresowaniem przyjęli historycy medycyny oraz studenci stomatologii. Zadanie, którego podjął się autor było niełatwe. Temat wymagał albo badań własnych, stworzenia wielkiego i naukowego dzieła np. w postaci syntezy, lub stworzenia zarysu opierającego się na dostępnej literaturze przedmiotu. Literatura jest do tej pory w zasadzie obcojęzyczna, gdyż polska historiografia historii dentystyki i stomatologii przedstawia się nadzwyczaj ubogo. Istnieje co prawda kilka rodzimych opracowań, na które powołał się również Jerzy Supady, lecz do zbudowania syntezy one nie wystarczają¹. Wybrał, poniekąd słusznie, drugie rozwiązanie, przygotowując zarys historii dentystyki i zapewne opierając się na bogatej obcojęzycznej – zachodniej literaturze, w wielu wypadkach niedostępnej w Polsce.

Autor wspomina we wstępie, że książka jest w zasadzie połączeniem jego wcześniejszych drobniejszych publikacji, tj. *Historii dentystyki* (wyd. 2006), *Dentystyki w okresie oświecenia* (wyd. 2008), *Dentystyki w XIX i na początku XX wieku* (wyd. 2010). Książka składa się zatem z trzech głównych części, tzn.: *Historii dentystyki w starożytności, średniowieczu, renesansie, baroku*; *Dentystyki w okresie oświecenia* oraz *Dentystyki w XIX i na początku XX wieku*; odpowiadających, jak przyznaje, jego wcześniejszym pracom.

W pierwszych rozdziałach Jerzy Supady omawia rozwój zębolecznictwa i chorób jamy ustnej w najstarszych starożytnych cywilizacjach: w Egipcie, Mezopotamii, wśród plemion Izraela, w starożytnej Grecji, w Indiach, w Chinach, w Japonii, wśród ludów Etruskich oraz w starożytnych Rzymie. Wymienia najważniejsze źródła, w tym m. in. papirusy egipskie, podając chronologię ich pochodzenia, zawartość

¹ Wśród polskojęzycznej literatury, stricte dotyczącej historii dentystyki i stomatologii, autor wykorzystuje zaledwie kilka pozycji: Mieczysław Jesionowski, *Historia Stomatologii Polskiej*, Warszawa 1971; Sym Wajs, *Odkrycie narkozy*, „Czasopismo Stomatologiczne” 1977, nr 10, s. 849–858; tenże, *Prof. Antoni Cieszyński*, „Protetyka Stomatologiczna” 1976, nr 4 s. 289–296; Sym Wajs, Z. Bąk, *Rys historyczny rozwoju wiertarki dentystycznej*, „Protetyka Stomatologiczna” 1971, t. XXI, nr 1. Autor nie wykorzystuje co prawda całej dostępnej polskojęzycznej literatury, lecz nie jest ona w zauważalnie większym stopniu obszerna.

i obecne miejsce przechowywania tych tekstów. Omawia również znaleziska archeologiczne, noszące znamiona rękoczynu uzdrawiającego zęby i jamę ustną. Pierwsze próby protezowania oraz leczenia parodontozy w Egipcie i Mezopotamii oraz Fenicji. Cytuje zapisy Kodeksu Hammurabiego, spisane w XVIII w. p.n.e. oraz teksty zaklęć, modlitw oraz recept na leki uśmierzające ból zębów, teksty dotyczące schorzeń jamy ustnej spisane pismem klinowym na glinianych tabliczkach. Omawia również teksty hebrajskie szczególnie Biblię i Talmud, w których zawierała się problematyka zębolecznictwa i higieny jamy ustnej. Autor nie stroni od komentarza historycznego omawiając najważniejsze wydarzenia i mechanizmy polityczne, społeczne i gospodarcze i religijne, kreśląc niejako tło dziejowe dla rozwoju sztuki leczenia zębów w wymienionych cywilizacjach.

Omawiając dentystykę w starożytnej Grecji. J. Supady nie tylko wprowadza czytelnika w rozwój dentystyki, lecz także w kształtowanie się cywilizacji greckiej, przemiany polityczne i religijne oraz najważniejsze zagadnienia z historii medycyny, tj.: medycynę sakralną, szkoły medyczne starożytnej Grecji, związki filozofii z medycyną. W *pigułce* zawiera dzieje medycyny i zębolecznictwa w starożytnych Chinach, Japonii i Indiach, omawiając szerzej wedle przyjętego schematu wymienione cywilizacje. Omawia, poglądy na fizjologię i patologię chorób, związek medycyny ze sferą sacrum, metody diagnostyczne i terapeutyczne. Opisuje niektóre znaleziska archeologiczne, narzędzia i instrumenty wykorzystywane przez chirurgów do leczenia chorób zębów, obyczaje związane z higieną jamy ustnej, np. szczotkowanie zębów w Japonii, Indiach, używanie wykałaczek, itp.

Przedstawiając dzieje starożytnego Rzymu, szkicuje tło cywilizacyjne, rolę greckich lekarzy i chirurgów w okresach republiki i cesarstwa, prawo rzymskie normujące sprawy zawodowe. Omawia następnie najważniejsze źródła do dziejów dentystyki, m.in. Corneliusza Celsusa *De medicina libri octo*, Scriboniusza Largusa *Compositae Medicamentorum*, dzieła Klaudiusza Galena oraz Caeliusa Aurelianususa.

Wprowadza czytelnika w okres średniowiecza, opisując tworzenie się cywilizacji zachodnioeuropejskiej opartej na chrześcijaństwie po zapaści związanej z upadkiem Cesarstwa Zachodnio-Rzymskiego i wędrówkami ludów. Pokazuje rolę uczonych i medyków bizantyjskich tzw. „kompilatorów wiedzy”: Oribasiusa, Aetiusa z Amidy, Aleksandra z Tralles, Teofilosa oraz Pawła z Eginy, w przekazywaniu potomnym wiedzy starożytnych. Mówi o twórczej roli kościoła, a szczególnie zakonów w zakresie nauki, kultury i edukacji. Szkoły przyklasztor-

ne stały się załączkami pierwszych uniwersytetów. Nastąpiło to m.in. w Salerno, uniwersytecie będącym w średniowieczu platformą wymiany myśli naukowej pomiędzy zachodnią Europą a Bizancjum i cywilizacją arabską. Wyjaśnia również okoliczności wyodrębnienia się chirurgii od medycyny.

Prof. Jerzy Supady przedstawia następnie wkład cywilizacji arabskiej w rozwój nauki i medycyny oraz dentystryki. Omawia tłumaczenia i kompilacje starożytnych dzieł na języki: perski i arabski, rozwój szkolnictwa arabskiego, rolę Koranu w upowszechnianiu higieny jamy ustnej w świecie wyznawców islamu. Wyjaśnia metody leczenia chorób zębów i jamy ustnej w dziełach wybitnych arabskich i żydowskich lekarzy i uczonych, tj.: Razesa, Hali Abbasa, Abulkasisa, Awicenny, Majmonidesa, Abd al-Latifa.

Mimo, że praca jest poświęcona jest historii dentystryki, znajdujemy w niej informacje ogólnohistoryczne, opisujące twórczą rolę chrześcijaństwa, wykorzystanie prawa rzymskiego przez instytucje kościelne i państwowe do odbudowy stosunków społecznych i kształtowanie się cywilizacji średniowiecznej Europy. Autor, co warto podkreślić, odchodzi od utartego w okresie oświeceniowym paradygmatu, określającego średniowiecze mianem „wieki ciemne”. Postrzega on proces historyczny w zupełnie innym świetle. Dostrzega pozytywne działania chrześcijaństwa i Kościoła, o których starano się w historiografii zapominać lub celowo je przemilczano, zwłaszcza w okresie dominacji materializmu historycznego. Opisuje nauczanie w średniowiecznych uniwersytetach. Nie potępiając scholastyki, wyjaśnia dlaczego wybrano taki model nauczania. W ocenie średniowiecza nie jest jednostronny, ukazuje też negatywne zjawiska w medycynie, jak zahamowanie badań anatomicznych w wyniku bezkrytycznego podejścia do pism starożytnych, (szczególnie Klaudiusza Galena), czy błędnej interpretacji bulli papieża Bonifacego VIII z 1299 r. *De Sepulturis* (zakaz gotowania i rozczłonkowania zwłok krzyżowców). Wyjaśnia, jakimi uprzedzeniami kierowano się wielokrotnie w praktyce medycznej. Mówi, o bezkrytycznym przejmowaniu leków ze starożytnej medycyny, (teriaku, mandragory, koprotepapii), powszechnej wierze w astrologię, czy alchemię, przesądzie rodem ze starożytnej Mezopotamii o robakach odpowiedzialnych za ból zębów. Opisuje również wkład wielkich chirurgów średniowiecza w rozwój dentystryki, Wilhelma z Saliceto, Henri de Mondeville, Teodoryka Borgogni, Guy de Chauliaca, Giovanni d`Arcoli, Giovanni da Vigo i innych.

Omawiając dentystykę europejską w okresie renesansu, przedstawia tło dziejowe, najważniejsze wydarzenia. Wyjaśnia pojęcia, tj.: odrodzenie, renesans, humanizm. Opisuje przełom jaki dokonał się w nauce medycznej w zakresie anatomii za sprawą Andreeasa Vesaliusa oraz jego wiedzę o anatomii zębów. Wspomina o niepośledniej roli Paracelsusa w przewrocie naukowym, który zainicjował odejście od bezkrytycznego pojmowania dzieł starożytnych – Galena, Awicenny, Hipokratesa. Przedstawia odkrycia i innowacje w chirurgii i dentystyce, omawiając działalność poszczególnych przedstawicieli, m.in. Ambrożego Pare, Waltera Ryffa. Wspomina również o polskich twórcach i uczonych: Stefanie Falimirzu, Szymonie Syreńskim: Macieju z Miechowa, Wojciechu Oczko, Józefie Strusiu i Sebastianie Peetrym.

Opisuje zębolecznictwo na odkrytych kontynentach amerykańskich, działalność konkwistadorów, cywilizacje: Majów, Azteków i Inków, ich rozwój cywilizacyjny i zagładę. Wspomina również o zachowanych świadectwach – relacjach europejskich świadków i znaleziskach archeologicznych. Źródła te były podstawą do opisanie metod leczenia chorób zębów, zwalczania bólu zębów za pomocą środków znieczulających (liście koki), zabiegów implantacyjnych oraz wstawiania w zdrowe zęby ozdobnych inlayów sporządzonych z minerałów (ozdobnych kamieni) z użyciem cementów (fosforan wapnia).

Omawia dalej dentystykę europejską w XVII w. Wskazuje na nasilenie się w porównaniu do średniowiecza, niekorzystnych zjawisk, w tym fanatyzmu religijnego w XVII w., będącego wynikiem walki religijnej i polityki państw europejskich w dobie reformacji i kontrreformacji. Wskazuje na przełom jaki dokonał się w nauce za przyczyną racjonalizmu Kartezjusza. Przedstawia pokrótce kolejne odkrycia w medycynie i anatomii, odkrycie krążenia krwi przez Harveya i następców, w tym badania mikroskopowe, powstanie jatrofizyki, rozwój jatrochemii. Opisuje wkład poszczególnych lekarzy i chirurgów w rozwój dentystyki: Wilhelma Fabry z Hilden, Johannesesa Schultesa z Ulm, Matthäusa Purmanna, Nicolaasa Tulpa, Antoniego Nucka, Charlesa Arlena. Sygnalizuje również negatywne zjawiska jakim były: uroskopia, wiara w magiczne substancje i amulety oraz koproterapeutyczne preparaty, których używano jeszcze w XVII w.

Drugą część książki Jerzy Supady poświęca dentystyce w okresie oświecenia. Wyjaśnia na początek podstawowe pojęcie – oświecenie, treść filozofii oświeceniowej: racjonalizmu i wiary w postęp. Odejście od metafizyki w kierunku filozofii naturalistycznej, dychotomię między

„mrokami” średniowiecza a „światłem” oświecenia. Związek filozofii oświeceniowej z aparatem państwowym. Dystansuje się oczywiście od oświeceniowego pojmowania dziejów, w tym szczególnie krytyki wieków średnich, walki myślicieli oświeceniowych z religią, materializmem. Opisuje pozytywne aspekty oświecenia jak awans cywilizacyjny zacofanych krajów europejskich, rozwój szkolnictwa, rozwój medycyny, a w szczególności: powstanie anatomii patologicznej, postulaty z zakresu higieny społecznej i osobistej człowieka, szczepienia, nowe metody diagnostyczne (m.in. perkusja), nauczanie kliniczne przy łóżku chorego, odkrycia wybitnych uczonych, powrót chirurgii do medycyny pod koniec XVIII w. Wymienia najważniejszych XVIII-wiecznych chirurgów: Johna Huntera, Persivala Potta, Antoniego Scarpe, Lorenza Heistera, Rafała Czerwiakowskiego. Opisuje również prądy i zjawiska w sztuce: barok, rokoko, neoklasycyzm. Wreszcie wspomina o wielkich przemianach polityczno – społecznych, Rewolucji Francuskiej i „epopei napoleońskiej”, czy o rozbiorach Rzeczypospolitej, które subiektywnie ocenia.

Opisuje działalność Pierra Faucharda i jego fundamentalną pracę *Chirurgien Dentiste, ou traite des dents* wydaną po raz pierwszy w 1728 r. nadającą dentystyce francuskiej i europejskiej bezpośrednie podstawy naukowe. Omawia dość szczegółowo jego wkład w rozwój dentystyki, zamieszczając również ryciny reprodukcje z dzieła – narzędzia i protezy. W podobny sposób przedstawia prace innych francuskich autorów: Roberta Bunona, Luisa Leclusa, Etienna Bourdeta, Anselma Jourdaina czy Jeana Baptisty Timothea Baumesa. Opisuje też okoliczności i perturbacje związane z wynalezieniem „zębów mineralnych” przez aptekarza Alexisa Duchateau oraz dentystę Nikołasa Duboisa de Chemanta.

Omawia dalej rozwój dentystyki w Anglii w XVII w. Działalność wybitnych chirurgów angielskich, dokonania i prace naukowe Thomasa Bermorea, Samuela Greena, Beniamina Bella, Johna Huntera czy Włocha osiadłego w Anglii a później w Ameryce – Bartholomeo Ruspinięgo. Szczególnie dużo miejsca poświęca dokonaniom Huntera, autora: wydanej w 1771 r. *Naturalnej historii zębów ludzkich*, epokowej pracy poświęconej dokładnej anatomii zębów oraz wzrostu i rozwoju szczęk oraz opublikowanej w 1778 r. *Praktycznej rozprawy o chorobach zębów*. Opisuje poglądy Huntera nt. transplantacji zębów ludzkich, procesów zapalnych i próchnicy zębów, paradontozy, skorbutu, zanik zębodołu, guzów i nowotworów, leczenia wad zgryzu, usuwania zębów.

Osiągnięcia chirurgii i dentystryki niemieckiej rozpatruje przez pryzmat działalności wybitnych uczonych tj. Lorenza Heistera, Friedricha Hoffmana, Philipa Pfaffa, Friedricha Hirscha, Adama Antona Brunnera, Johanna Jakoba Serre i innych. Szczególne zasługi w rozwój dentystryki przypisuje Pffafowi, opisując szczegółowo jego dokonania w leczeniu schorzeń jamy ustnej i protetyce, zwracając uwagę na wprowadzone przez niego innowacje.

Drugą część pracy kończy rozdział o dentystryce w Ameryce Północnej. Autor opisuje kolonizację kontynentu w XVIII w., działalność medyczną duchownych – kolonizatorów, brak opieki medycznej, praktykę rzemieślników dentyistów, pojawienie się pierwszych prac naukowych dentyistów francuskich wydanych na kontynencie. Jako ciekawostkę, opisuje działalność rodziny dentyistów Greenwoodów, wspominając o leczeniu, przez Izaaka Greenwooda, prezydenta Stanów Zjednoczonych Johna Washingtona.

Trzecią i ostatnią część swej pracy, Jerzy Supady poświęca dentystryce w XIX i na początku XX w. Rozpoczyna ją od charakterystyki epoki. Wymienia i pokrótce charakteryzuje główne prądy umysłowe i procesy polityczno-społeczne oraz kulturowe epoki: konserwatyzm, liberalizm i demokratyzm, komunizm, romantyzm w opozycji do klasycyzmu, pozytywizm w opozycji do romantyzmu, czy wreszcie reakcję na pozytywizm filozofii irracjonalizmu Henri Bergsona, nietscheanizm, totalitaryzm w wydaniu komunistycznym i narodowosocjalistycznym, a w sztuce awangardyzm, modernizm czy secesję. Ten bardzo interesujący fragment książki wzbogacają informacje o wydarzeniach, które miały miejsce: rewolucjach w krajach europejskich m.in. Wiośnie Ludów, Zjednoczeniu Niemiec, Risorgimento Italiano, kolonizacji, rewolucji przemysłowej, przełomie w nauce i technice, itd.

Autor przedstawia też pokrótce intensywny rozwój nauki i medycyny w XIX w., tj.: wyodrębnienie się pierwszych specjalności, najważniejsze odkrycia w: fizjologii, patologii, mikrobiologii, klinicznej medycynie wewnętrznej, chirurgii, terapii, odkrycie hormonów i witamin, tworzenia się nowoczesnego szpitalnictwa, higieny społecznej. W formie tabel przedstawia najważniejsze odkrycia w dziedzinie nauk przyrodniczych i w medycynie w XIX i na początku XX w.

W dalszych partiach tekstu autor omawia rozwój poszczególnych dyscyplin dentystryki, ewolucję sprzętu i wyposażenia gabinetów stomatologicznych oraz sprawy naukowe i zawodowe. Omawia szczegółowo: stomatologię zachowawczą, ewolucję wiertarki dentystrycznej, leczenie miazgi i korzeni zębów, wyposażenie gabinetu dentystrycz-

nego, profilaktykę próchnicy, dentystykę dziecięcą, protetykę, środki przeciwbólowe i początki anestezji, narzędzia do ekstrakcji zębów, chirurgię dentystyczną, ortodoncję i ortopedię szczękową, paradontologię, radiografię, nauczanie dentystyki, towarzystwa i organizacje dentystyczne w Stanach Zjednoczonych, powstanie i działalność Międzynarodowej Federacji Dentystów oraz powstawanie i rozwój czasopism dentystycznych.

Szczególnie interesujący jest wątek tzw. wojny amalgamatowej wśród dentystów Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej w pierwszej połowie XIX w. Warte uwagi i bogato ilustrowane, opis ewolucji wiertarki dentystycznej od najdawniejszych czasów, po XX-wieczne turbiny wodne i powietrzne.

Na uwagę zasługuje również podrozdział pt. *Profilaktyka próchnicy*, której podstawy naukowe daje Wiloughby Dayton Miller prowadząc w latach 80. XIX w. badania mikrobiologiczne we współpracy z Robertem Kochem.

Części pracy poświęconej wyposażeniu gabinetów dentystycznych, ogranicza się do skąpych informacji na temat ewolucji foteli dentystycznych w XIX i XX, pojawienia się spluwaczek, mebli i oświetlenia, itp. Należało, moim zdaniem, omówić wyposażenie gabinetów, włączając do opisu inne urządzenia i przyrządy, tym bardziej, że w 1915 r. pojawiają się unity dentystyczne oferowane jako komplety wyposażenia gabinetów (wyposażone w wiertarkę, spluwaczkę, stolik podręczny i ślinociąg). Stosunkowo mało informacji zawiera podrozdział *Dentystyka dziecięca*, gdyż była to młoda dyscyplina stomatologii, powstała dopiero na początku XX w.

Bardzo dobrze opracowana jest protetyka dentystyczna. Autor omawia wytwarzanie zębów i protez porcelanowych, rozwój klamer w protezach, płyty protezowe z kości, metali, gutaperki, wprowadzenia kauczuku pod nazwą „Vulkanit” do protetyki. Jako ciekawostkę wymienia sprawy sądowe, które ciągnęły się w USA w XIX wieku, na tle nieprzestrzegania przez dentystów amerykańskich praw patentowych do wyrobów kauczukowych firmy Goodyear Dental Vulkanite Company. Opisuje wynalezienie, ewolucję i zastosowanie w dentystyce zgryzadeł i artykulatorów, urządzeń służących do symulacji procesów: artykulacji i okluzji.

Szczegółowo przedstawia również początki i rozwój anestezji oraz jej zastosowanie w dentystyce, od znieczuleń ogólnych począwszy, po wykorzystanie substancji anestetycznych do znieczulenia miejscowego i pojawienie się strzykawki do tych znieczuleń.

Szeroko opisuje rozwój chirurgii dentystycznej i dokonania wybitnych chirurgów oraz wymyślone przez nich metody: resekcji wierzchołka korzenia, chirurgicznego leczenia cyst, leczenia złamań kości szczęk. Brakuje w tym miejscu odniesienia się autora np. do chirurgicznego leczenia rozszczepów podniebienia, resekcji kości szczęki i żuchwy oraz szerszego potraktowania nowotworów jamy ustnej szczęk i twarzy.

Bardzo dobrze nakreślony jest zarys rozwoju ortodoncji i ortopedii szczękowej. Opisane są XIX-wieczne osiągnięcia, metody regulacji i eliminacji wad zgryzu w tym wprowadzenie klasyfikacji nieprawidłowości zgryzu Edwarda Hartleya Angle'a, twórcy nowoczesnej ortodoncji.

Na uwagę zasługuje również rozdział poświęcony radiografii w dentyście i stomatologii. Autor przedstawia m.in. wkład w rozwój rentgenologii stomatologicznej wybitnego polskiego stomatologa – profesora Antoniego Cieszyńskiego, który na początku XX w. opracował wiele metod rentgenodiagnostycznych m.in. regułę izomerii, nowe techniki wykonywania zdjęć rentgenowskich, wprowadził urządzenia do zdjęć stereoskopowych oraz nowatorskie metody leczenia onkologicznego promieniami rentgena z zastosowaniem radu włącznie.

Mimo zasygnalizowania wielu problemów natury politycznej społecznej gospodarczej, naukowej i cywilizacyjnych oraz opisanie szczegółowo dorobku wybitnych uczonych, lekarzy, chirurgów i dentystów, autor nie rozwija w książce następujących problemów: ustroju i działalności cechów cyrulickich, konfliktów i rywalizacji pomiędzy cechami chirurgów i balwierzy, działalności wędrownych: chirurgów, litotomistów i dentystów, partactwa zawodowego szerzącego się wśród wędrownych „specjalistów” (które wybija się na plan pierwszy w źródłach ikonograficznych a szczególnie w malarstwie²).

Opisując dzieje dentystryki, od XVIII w. samodzielnej profesji, nie wyjaśnia czytelnikom kiedy użyty jest po raz pierwszy termin stomatologia, rozumiana jako samodzielna i uprawniona dyscyplina medyczna, zajmująca się nauką o jamie ustnej i tkankach ją otaczających. Po raz pierwszy używa go tym znaczeniu w 1894 r. węgierski stomatolog Joseph von Arköwy.

Praca Jerzego Supadego, długo oczekiwana jako podręcznik dla studentów, jest też cennym materiałem dla wykładających historię

² Wśród prac poświęconych tej problematyce na uwagę zasługuje wydawnictwo Armelle Baron, Pierre Baron, *Stomatologia w malarstwie*, Kraków 1999; przetłumaczone na język polski i wydane sumptem Polskiego Towarzystwa Stomatologicznego.

stomatologii. Jednak, jak to określił autor, jest tylko zarysem, nie wyczerpuje więc tematu całkowicie. Należą mu się słowa uznania za śmiało odejście od powszechnego paradygmatu określającego średniowiecze przymiotnikami „mroczne”, „ciemne” itd. Określenia takie zaistniały w oświeceniowej propagandzie i poglądach racjonalistów, encyklopedystów a później wśród przedstawicieli materializmu historycznego. Na przekór temu, autor przedstawia bardzo ważną rolę chrześcijaństwa, podnoszącego Zachodnią Europę z zapaści dziejowej. Pozwala sobie również, na indywidualne spojrzenie na historię Europy w okresie nowożytnym i w XIX w., czym na pewno zainteresuje czytelników. Praca bez szerszego omówienia tła historycznego poszczególnych epok, byłaby bardzo uboga i na pewno mniej interesująca. Jej niewątpliwą zaletą jest zamieszczenie wielu czarno-białych ilustracji i fotografii, bez których trudno byłoby przemówić autorowi do wyobraźni czytelnika. Ich spis obejmuje 180 pozycji.

W pracy brakuje przypisów. Jest to o tyle zrozumiałe, że jest podręcznikiem – skryptem. Dla historyków nie będzie to pozycja, na którą mogą swobodnie powoływać się w pracach naukowych. Badaczom pomocny będzie w dalszych poszukiwaniach załączony wykaz najważniejszych pozycji źródłowych.

W historii dentystyki można znaleźć wiele osiągnięć, wydarzeń, osób o których w pracy nie wspomniano. Opracowanie pełnej syntezy dziejów tej profesji, byłoby zatem pracą mrówczą, choć na pewno wysoce pożądaną przez historyków medycyny. Czymże jest owa synteza? Czyż nie świadomym stawianiem pytań i odpowiedzi, rekonstrukcją mającą na celu odtworzenie w pełni dziejów dentystyki?